

Р.Т. Байчинов^{1*}, К.Ш. Коккозева²

¹ШҚО білім басқармасы «Облыстық психологиялық-медициналық-педагогикалық кеңесі» КММ,
С. Аманжолов атындағы ШҚУ, Қазақстан, Өскемен қ.

Новосібір мемлекеттік педагогикалық университеті, РФ, Новосібір қ.

²С. Аманжолов атындағы ШҚУ, Қазақстан, Өскемен қ.

*e-mail: pony_05@mail.ru

СӨЙЛЕУ ТІЛІНІҢ АУЫР БҰЗЫЛЫСТАРЫ БАР МЕКТЕПКЕ ДЕЙІНГІ ЖАСТАҒЫ БАЛАЛАРДА СӨЗДІҢ БУЫНДЫҚ ҚҰРЫЛЫМЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ БОЙЫНША ЛОГОПЕДИЯЛЫҚ ЖҰМЫСТЫҢ МОДЕЛІ

Мақалада сөйлеу тілінің ауыр бұзылыстары бар мектепке дейінгі жастағы балалардағы сөздің буындық құрылымын қалыптастыру бойынша логопедиялық жұмыстың моделі ұсынылған. Сөйлеу тілінің ауыр бұзылыстары бар (моторлы алалия және сөйлеу тілінің жалпы дамымауы) мектепке дейінгі жастағы балаларда сөздің буындық құрылым мәселесін талқылауға баса назар аударылады, өйткені ол өте маңызды, себебі түзете-дамыту жұмысы үшін тек балада қалыптасқан буындық кластарды ғана емес, сонымен қоса, енді қалыптастырылатын буындық кластарды да анықтау маңызды. Бұдан бөлек, логопедке сөздің буындық құрылымының бұзылыстарын дұрыс анықтау маңыздылығы атап өтіледі. Белгілі болғандай, аталған бұзылыс диапазоны әртүрлі: сөздің буындық құрылымының жеңілінен дөрекі бұзылыстарына дейін. Авторлардың көлемді статистикалық және өзіндік тәжірибелері, логопедиялық жұмыс негізінде сөздің буындық құрылымын түзету – сөйлеу тілінің жүйелі бұзылыстары бар мектепке дейінгі жастағы балалармен жұмыстағы ең басты және өте қиын міндеттердің бірі. Облыстық психологиялық-медициналық-педагогикалық кеңесі және әлеуметтік қызметкерлер мен еріктілер ассоциациясы жанындағы оқу-әдістемелік орталығы базасында авторлармен жүргізілген түзету жұмысы сипатталған (Шығыс Қазақстан облысы). Аталған категориядағы балаларда сөздің буындық құрылымын қалыптастыру бойынша жұмыстың қадамдық реттілігі көрсетілген. Аталған мәселе бойынша авторлардың назары, негізінен, логопедтің тәжірибелік жұмысына аударылған. Авторлар сөйлеу тілінің ауыр бұзылыстары бар балаларды түзету және дамыту нақты құрылған түзете-дамытушылық жұмыс моделіне байланысты екендігін кезең-кезеңімен дәлелдейді.

Түйін сөздер: ерекше білім алу қажеттіліктері, ауыр сөйлеу бұзылыстары, мектепке дейінгі жас, сөздің буындық құрылымы, логопедиялық жұмыстың моделі, тексеру, қалыптастыру, қорытынды.

R.T. Baichinov^{1*}, K.Sh. Kokkozeva²

¹Regional psychological, medical and pedagogical consultation, East Kazakhstan University
named after S.Amanzholov, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan,
Novosibirsk State Pedagogical University, Russia, Novosibirsk

²East Kazakhstan University named after S.Amanzholov, Kazakhstan, Ust-Kamenogorsk
*e-mail: rauan.b_1991@mail.ru

Model of Logopedic Work on the Formation of the Syllable Structure of Words of Preschool Children With Severe Speech Disorders

The article presents a model of speech therapy work on the formation of the syllable structure of words in preschool children with severe speech disorders. Particular attention is paid to the analysis of the problem of the syllable structure of words in preschool children with severe speech disorders (motor alalia and general speech underdevelopment), this is very important, as for correctional work it is important not only to determine those syllabic classes that are formed in the child, but also to identify those that need to be formed. It also emphasizes the importance for a speech therapist to correctly determine the type of violation of the syllabic structure of a word. As a rule, the range of these violations varies widely: from minor difficulties in pronunciation of words of complex syllable structure to gross violations. On the basis of large statistical material and the authors' own practical experience, speech therapy work, it is shown that the correction of the syllable structure of a word is one of the priority and most difficult tasks in working with preschoolers with systemic speech disorders. The authors describe the correctional work carried out by the authors on the basis of the regional psychological, medical and

pedagogical consultation and the educational and methodological center under the Association of Social Workers and Volunteers (The East Kazakhstan region). A step-by-step structure of work on the formation of the syllable structure of words in children of this category is given. The authors' attention is focused mainly on the practical work of a speech therapist on this issue. The authors consistently prove that the correction and development of children with severe speech impairments depend on a well-built model of correctional and developmental work.

Key words: special educational needs, severe speech disorders, preschool age, syllable structure of words, speech therapy model, examination, formation, result.

Р.Т. Байчинов^{1*}, К.Ш. Коккозева²

¹КГУ «Областная психолого-медико-педагогическая консультация» управления образования ВКО, Восточно-Казахстанский университет им. С. Аманжолова, Казахстан,

г. Усть-Каменогорск; Новосибирский государственный педагогический университет, Россия, г. Новосибирск

²Восточно-Казахстанский университет им. С. Аманжолова, Казахстан, г. Усть-Каменогорск

*e-mail: rauan.b_1991@mail.ru

Модель логопедической работы по формированию слоговой структуры слов у детей дошкольного возраста с тяжелыми нарушениями речи

В статье представлена модель логопедической работы по формированию слоговой структуры слов у детей дошкольного возраста с тяжелыми нарушениями речи. Особое внимание уделяется анализу проблемы слоговой структуры слов детей дошкольного возраста с тяжелыми речевыми нарушениями (моторная алалия и общее недоразвитие речи), это очень важно, так как для коррекционной работы необходимо не только определить те слоговые классы, которые сформированы у ребёнка, но и выявить те, которые необходимо сформировать. Подчеркивается также значимость для логопеда правильно определить тип нарушения слоговой структуры слова. Как правило, диапазон данных нарушений широко варьируется: от незначительных трудностей произношения слов сложной слоговой структуры до грубых нарушений. На основе большого статистического материала и собственного практического опыта и логопедической работы авторов показано, что коррекция слоговой структуры слова – одна из приоритетных и наиболее трудных задач в работе с дошкольниками, имеющими системные нарушения речи. Описана проводимая авторами коррекционная работа на базе областной психолого-медико-педагогической консультации и учебно-методического центра при ассоциации социальных работников и волонтеров (Восточно-Казахстанская область). Дана пошаговая структура работы по формированию слоговой структуры слов у детей данной категории. Внимание авторов сфокусировано в основном на практической работе логопеда по данной проблеме. Авторы последовательно доказывают, что коррекция и развитие детей с тяжелыми нарушениями речи зависят от четко выстроенной модели коррекционно-развивающей работы.

Ключевые слова: особые образовательные потребности, тяжелые нарушения речи, дошкольный возраст, слоговая структура слов, модель логопедической работы, обследование, формирование, результат.

Кіріспе

Қазіргі таңда еліміздегі әлеуметтік саясат ерекше білім алу қажеттіліктері бар балалардың әлеуметтік оңалту мен дамытуды көздейді. Өйткені, ерекше білім алу қажеттіліктері бар балалар саны жыл өткен сайын жоғарылап келеді. Солардың ішінде ең көп кездесетіні – сөйлеу тілі бұзылысы бар балалар. Сөйлеу тілінің бұзылысы, әсіресе, мектепке дейінгі жастағы балаларда жиі байқалады. Атап айтқанда, ШҚО психологиялық-медициналық-педагогикалық кеңесі берген мағлұматтарда сөйлеу тілі бұзылған мектепке дейінгі жастағы балалардың келесідегідей статистикасы берілген: 2014 жылы 1200, 2015 жылы 1249, 2016 жылы 1254, 2017 жылы 1370, 2018 жылы 1256, 2019 жылы 1297 бала (ШҚО бойын-

ша есепте тұратын дамуында мүмкіндігі шектеулі балалар туралы мағлұматтар) [1].

Осы мәліметтерден аталған балалар категориясының жыл өткен сайын артып келе жатқандығы анық көрінеді. Сонымен қатар, статистикалық деректерді талдау мектепке дейінгі жаста сөйлеу тілінің ауыр бұзылыстарының, яғни әртүрлі деңгейдегі сөйлеу тілінің жалпы дамымауының, моторлы алалияның кездесіндігін көрсетіп отыр (ШҚО бойынша есепте тұратын дамуында мүмкіндігі шектеулі балалар туралы мағлұматтар).

Әдеби шолу

Сөйлеу тілінің жалпы дамымауы және моторлы алалиясы бар мектепке дейінгі жастағы

балалардың сөйлеу тілінің ерекшеліктері қазақстандық Қ.Қ. Өмірбекова, Г.Б. Ибатова (Қ.Қ. Өмірбекова, 2011) [2], А.К. Ерсарина (А.К. Ерсарина, 2014) [3] және т.б.) және ресейлік (Р.Е. Левина (Р.Е. Левина, 2008)) [4], Л.С. Волкова (Л.С. Волкова, 2002) [5], Н.А. Никашина, Т.Б. Филичева (Т.Б. Филичева, 2013) [6] т.б. ғалымдардың еңбектерінде жан-жақты қарастырылған. Осыған орай, аталған ғылыми еңбектерде көрсетілген сөйлеу тілінің ауыр бұзылыстарында сөздік қордың шектелуі, фонетика-фонематикалық бұзылыстардың (соның ішінде сөздің дыбыстық-буындық, буындық құрылымдарының дәрежі бұзылыстары) болуы, грамматикалық қатардың, фразалық және байланыстырып сөйлеу тілінің қалыптаспауы немесе жеткіліксіз қалыптасуы көрсетілген.

Жоғарыда аталған авторлар сөйлеу тілінің жалпы дамымауы және моторлы алалиясы бар мектепке дейінгі жастағы балалармен логопедиялық жұмыстың жалпы бағыттарын анықтап, сөйлеу тілінің құрылымдық компоненттерін қалыптастыру және дамыту әдіс-тәсілдерін жинақтаған (А.К. Ерсарина, 2014) [3].

Дегенмен, сөйлеу тілінің ауыр бұзылыстары бар мектепке дейінгі жастағы балаларда сөздің буындық құрылымын қалыптастыруда қолданылып жүрген әдістер мәселені толығымен шешпейді. Буындық құрылым бұзылыстарын жоюдың жаңа әдістемелік аспектілерін, тиімді әдіс-тәсілдерін одан ары өңдеу маңызды және өзекті болып табылады. Мектепке дейінгі жастағы балалармен жұмыс эмоционалды жағымды, шаршатпайтын және жан-жақты болуы керек, ал бұл жағдай дамытушылық әсер етудің тиімді әдістерін одан ары іздеуге және қолдануға итермелейді.

Осы ретте, сөйлеу тілінің жалпы дамымауы және моторлы алалиясы бар мектепке дейінгі жастағы балаларда сөздің буындық құрылымын қалыптастыру бойынша жұмыстың мазмұны толыққанды емес. Осылайша, балаларда сөздің буындық құрылымын зерттеу және қалыптастыру әдістемесінің жеткіліксіздігі, соның негізінде тәжірибе жүзінде сынақтан өтіп, ғылыми зерттеулер нәтижесімен дәлелденген жұмыс моделінің жоқтығы біздің зерттеу жұмысымыздың мақсатын анықтады.

Зерттеудің объектісі мен әдістері

Әртүрлі дерек көздерін зерттеу сөйлеу тілінің ауыр бұзылыстары (сөйлеу тілінің жалпы дамымауы және моторлы алалиясы) бар

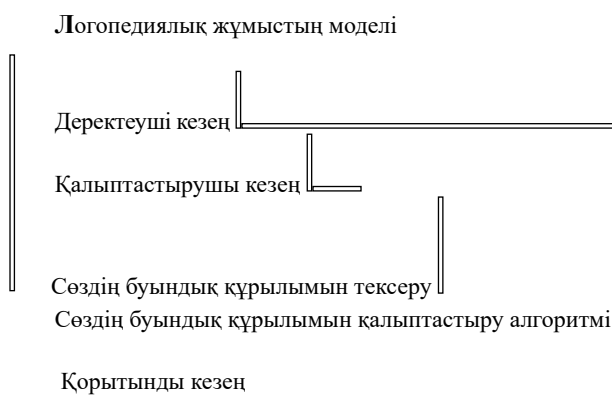
мектепке дейінгі жастағы балаларда сөздің буындық құрылымын қалыптастыру бойынша логопедиялық жұмыстың моделін құру маңызды екендігін көрсетті.

Белгілі болғандай, *модель* – зерттелінуші объектіге (құбылысқа) тән, жай және күрделі формада оның құрылымын, қасиетін, өзара байланысын және қатынасын көрсететін сызба, жиынтық, таңба немесе формула түрінде құрастырылған объект (Бешенков С.А., 2002) [7].

Біздің жағдайда, *логопедиялық жұмыстың моделі* – ол қатаң алгоритм негізінде бірнеше әдістемелерді жинақтап, барлық жұмыс кезеңдерін қамтитын жұмыс жүйесі.

Мәселе бойынша арнайы әдебиет көздерін зерттеп, сөйлеу тілінің жалпы дамымауы және моторлы алалиясы бар мектепке дейінгі жастағы балалардың буындық құрылымын қалыптастыру бойынша жұмыс кезеңдерін талдау эксперименталды жұмыстың басты бағыттарын белгілеуге жәрдемдесті.

2015-2020 жылдар аралығында сөйлеу тілінің ауыр бұзылыстары бар мектепке дейінгі жастағы балаларда сөздің буындық құрылымын қалыптастыру бойынша логопедиялық жұмыстың моделі эксперименталды жұмыста Шығыс Қазақстан білім басқармасының «Облыстық психологиялық-медициналық-педагогикалық кеңесі» КММ және «Әлеуметтік қызметкерлер және еріктілер ассоциациясы» ҚБ жанындағы Оқу-әдістемелік орталығында 4-5 жас және 5-6 жас аралығындағы 58 балаға қолданылып, апробациядан өткізілді. Осы мақалада соңғы 2019-2020 оқу жылындағы 12 баланың нәтижелері көрсетілді.

1-сурет – Логопедиялық жұмыстың моделі

Біз ұсынған логопедиялық жұмыс моделінің мақсаты сөйлеу тілінің ауыр бұзылыстары бар мектепке дейінгі жастағы балаларда бірнеше кезеңдерді жүйелейтін сөздің буындық құрылым бұзылыстарын анықтау және сөздің буындық құрылымын алгоритм бойынша қалыптастыру болып оның тиімділігі нақтыланды.

Жоғарыдағы бізбен ұсынылған модельдің анықтамасына сәйкес 3 кезеңді қамтитын логопедиялық жұмыстың моделі құрастырылды: *деректеуші, қалыптастырушы және қорытынды*.

Біздің модель бойынша *логопедиялық жұмыстың деректеуші кезеңінде* қазақстандық және ресейлік ғалымдардың, практик-мамандардың моторлы алалиясы және сөйлеу тілінің жалпы дамымауы бар мектепке дейінгі жастағы балалардағы сөздің буындық құрылымын зерттеуге арналған еңбектерді негіз етті. Мысалы, А.К. Маркова әдістемесіне сүйеніп (А.К. Маркова, 2017) [8], қазақ тілінің фонетикалық, лексика-грамматикалық ерекшеліктерін, бастысы, сингармонизм заңдылығын және балалардың жас ерекшеліктерін, олардың дыбыстау мүмкіндіктерін есепке ала отырып, алдын ала құрастырылған модельдің бір бөлігі, яғни балаларда сөздің буындық құрылымын тексеру әдістемесі қолданылды. Әдістемеді әртүрлі буындық құрылымдағы сөздердің 26 класы және басқа да құрылымы күрделі сөздер, әртүрлі буындық құрылымнан тұратын сөз тіркестері мен сөйлемдер бойынша буындық құрылымды тексеру көзделген. Сөздердің буындық құрылымын тексеру бойынша тапсырмаларда дыбыстардың пайда болу реттілігі, дыбыстарды автоматизациялау ерекшеліктері, дыбыс және буын үндестігі қатаң ескерілген. Атап айтқанда, онтогенездің алғашқы дыбыстары, одан кейін ысқырықты, ызыңды және үнді дыбыстар бойынша рет-ретімен алынды. Сонымен қатар, лингвистикалық материалдарды беруде екі жағдай қарастырылды: әдеттегі және ерекше (сингармонизм заңдылығы сақталмаса, сөзді, сөз тіркесін және сөйлемді қабылдау үрдісі бұрмаланады және бір буыннан екінші буынға, бір сөзден екінші сөзге көшу қиындайды). Көрнекі материалдар ретінде суреттер ұсынылды.

Модель бойынша сөздің буындық құрылымын тексеру 3 бөлім бойынша жүзеге асырылды.

1) *Әртүрлі буындық құрылымдағы сөздерді айтуды зерттеу (1-23 кластар)*.

Нұсқау: «Мына суреттерді ата немесе менің соңымнан қайтала»

2) *Буындық құрылымы күрделі сөздерді айтуды зерттеу (24-26-кластар)*.

Нұсқау: «Мына суреттерді ата немесе менің соңымнан қайтала»

Зерттеу әдістемесінің бірінші және екінші бөлімдері бойынша келесідегідей материалдар үлгісі (қысқаша) ұсынылды.

1-класс – бір ашық буыннан құралған сөздер:

	Әдеттегі жағдайда		
ту	су	шу	
бу	зу	жу	ру

2-класс – екі ашық буыннан құралған сөздер:

	Әдеттегі жағдайда		
ана	маса	шана	бала
ата	таза	жаға	дәрі
	Ерекше жағдайда		
үкү		көшө	сөрө
түйө		көжө	

3-класс – үш ашық буыннан құралған сөздер:

	Әдеттегі жағдайда		
бетеге	кесене	машина	шағала
тегене		кебеже	терезе
	Ерекше жағдайда		
бөдоно		шөмөлө	бөроно
такыйа			күмұра

4-класс – бір тұйық буыннан құралған сөздер:

ат	ас	іш	өр
ай	аз	үш	

5-класс – тұйық және ашық буындардан құралған сөздер:

	Әдеттегі жағдайда	
айна	ешкі	алма
акку	әнші	арба
	Ерекше жағдайда	
өкпө	өкшө	

6-класс – бір бітеу буыннан құралған сөздер:

	Әдеттегі жағдайда		
нан	тас	шам	лақ
доп	бас	жіп	қар
	Ерекше жағдайда		
мый		жый	
бій			

7-класс – ашық және бітеу буындардан құралған сөздер:

	Әдеттегі жағдайда		
банан	сағат	ағаш	балық
тауық	сәбіз	жәшік	тарақ
	Ерекше жағдайда		
үтүк	төсөк	күшүк	күлүн
көкөк	өзөн	жүзүм	бұрұш

8-класс – бітеу және ашық буындардан құралған сөздер:

	Әдеттегі жағдайда		
тақта	таспа	қайшы	балға
мақта	найза	жейде	шырша
	Ерекше жағдайда		
түймө	сөмкө	бөшкө	түлкү
күлдүк	сүзбө		көрпө

9-класс – тұйық және бітеу буындардан құралған сөздер:

	Әдеттегі жағдайда	
ақпан	аспан	алтын
оймақ	аспаз	айран
	Ерекше жағдайда	
	үстөл	
	үйрөк	

10-класс – екі бітеу буыннан құралған сөздер:

	Әдеттегі жағдайда		
кәмпит	сандық	тышқан	қолғап
бақбақ	кактус	қонжық	қарбыз
	Ерекше жағдайда		
көктөм	құндүз	жййдек	жұлдүз
бййдәй			бүркүт

11-класс – бір тұйық және екі ашық буындардан құралған сөздер:

емхана	отбасы	аққала
		алхоры

12-класс – екі ашық және бір бітеу буындардан құралған сөздер:

	Әдеттегі жағдайда		
ботақан	ананас	жағажай	алақан
дуадақ	қызанақ	әуежай	жапырақ
	Ерекше жағдайда		
бөкөбай	көгөнүс	төсөнүш	көбөлөк
	тотығүс		сусыйыр

13-класс – бір бітеу және екі ашық буыннан құралған сөздер:

	Әдеттегі жағдайда	
тасбақа	кеудеше	шабдалы
		домбыра
	Ерекше жағдайда	
	гыйтара	

14-класс – ашық, бітеу және ашық буындардан құралған сөздер:

	Әдеттегі жағдайда	
бәтеңке	қызылша	кілемше
	шанышқы	сіріңке
	Ерекше жағдайда	
	көлөңкө	байалды

15-класс – екі бітеу және

бір ашық буыннан құралған сөздер:

	Әдеттегі жағдайда	
қауынқақ		төсбелгі
	Ерекше жағдайда	
дүйсөмбү	жексембі	сәрсембі

16-класс – бір ашық және екі бітеу буыннан құралған сөздер:

	Әдеттегі жағдайда	
	апельсин	
	орындық	
	сарымсақ	
	бауырсақ	
	самаурын	
	қарындас	
	арыстан	
	Ерекше жағдайда	
	көгөршүн	

17-класс – бітеу, ашық және бітеу буындардан құралған сөздер:

	Әдеттегі жағдайда	
майсауыт	бәйшешек	шаштараз
	жауқазын	жолбарыс
	Ерекше жағдайда	
түймөдақ	қолжуғұш	дөңгөлөк
		құлпұнай

18-класс – бір ашық және екі бітеу буыннан құралған сөздер:

	Әдеттегі жағдайда	
ойыншық	сауысқан	қарындаш
	ауыздық	сарымсақ
	Ерекше жағдайда	
	өшүргүш	
	көгөршүн	

19-класс – бір тұйық және екі бітеу буыннан құралған сөздер:

	Әдеттегі жағдайда	
әткеншек		ермексаз
	Ерекше жағдайда	
	аспұршақ	

20-класс – үш бітеу буыннан құралған сөздер:

	Әдеттегі жағдайда	
	қызғалдақ	
	бағдаршам	
	Ерекше жағдайда	
	сассырнай босторғай	

21-класс – түйық, ашық және бітеу буыннан құралған сөздер:

	Әдеттегі жағдайда	
автобус	ұшпағыш	итбалық
асқабақ		айдаһар
	Ерекше жағдайда	
	үшбұруш	
	итмұрун	

22-класс – түйық, бітеу және ашық буыннан құралған сөздер:

Әдеттегі жағдайда	
елтаңба	
орманшы	
Ерекше жағдайда	
өрмөкшү	

23-класс – соңында (басында) дауыссыздар қатарласа келген бір буынды сөздер:

	Әдеттегі жағдайда		
қант	бокс	шкаф	бұлт
айт			торт
	Ерекше жағдайда		
ійт		ромп	
		ринк	

24-класс – түйық және соңында (басында) дауыссыздар қатарласа келген бітеу буыннан құралған екі буынды сөздер:

Әдеттегі жағдайда	
асфальт	
алмұрт	
Ерекше жағдайда	
ыспорт	

25-класс – бастапқысы және соңғысы ашық буын, ортаңғы буын соңында дауыссыздар қатарласа келіп, үш буыннан құралған сөздер:

Әдеттегі жағдайда	
шегіртке	
Ерекше жағдайда	
құмұрсқа	жұмұртқа

26-класс – буындық құрылымы күрделі сөздер:

	Әдеттегі жағдайда		
кітапхана	бейнетаспа	тоңазытқыш	қоңыраубас
			аударыспақ
	Ерекше жағдайда		
мүйүзтұмсұқ	шынайақ	саңырауғұлақ	
		кемпіргосақ	
		көзүлдүрүк	

Ескерту: Жоғарыдағы берілген сөздер класынан басқа да буындық құрылымы күрделі сөздер арқылы бағланады.

3) *Әртүрлі буындық құрылымдағы сөздерді сөз тіркестері мен сөйлемдерде айтуды тексеру.*

Нұсқау: «Менің соңымнан қайтала»

Әдеттегі жағдайда	
Қызыл алма,	тәтті нан және т.б.
Ата киді.	Пима киді. Ана жуды. Әке жеді. Кемеге
мінеді.	Доп тепті. Мысық тышқан ұстады және т.б.
Ерекше жағдайда	
Сар доп.	
Машина жүрөду.	От өштү. Атам ерте гелді. және т.б.

Зерттеудің нәтижелері және оларды талқылау

Балаларда сөздің буындық құрылымын зерттеу нәтижесін бағалауда төмендегідей критерийлер алынды:

- сөздегі буындық құрылым бұзылысының ерекшеліктері (жеке буындарды айту, сөзді әрқашан әртүрлі дыбыстау);
- буындардың элизиясы, сөздерді айту барысында дауыссыз дыбыстарды тастап кету;
- прафазия, сөздің буындық құрылымын сақтай отырып, дыбыстардың орнын алмастыру;
- итерация, персеверация, дыбыстарды (буындарды) қосу;
- контаминация (бір сөздің буыны басқа сөздің буынымен қосарлануы).

Тексеру нәтижесін бағалау балдық негізде болып, буындық құрылым бұзылысының деңгейі анықталды:

- бағалаудың бірінші деңгейі (төмен, 4 балл, 0%): сөздің буындық құрылымын дыбыстау мүмкіндігінің шектелуі;

- бағалаудың екінші деңгейі (орташадан төмен, 3 балл, 25%): сөйлемде, сөз тіркесінде, буындық құрылымы күрделі сөздерде баланың жеке буындарды, дыбыстарды, сөздерді үнемі әртүрлі дыбыстауы (айтуы); дауыссыз дыбыстарды айту кезінде тастап кету, буын элизиясының байқалуы, сөз құрылымын сақтай отырып, орын ауыстыруы, прафазия, персеверация, дыбыстарды (буындарды) қосуы, контаминация (бір сөздің буыны басқа сөз буынымен қосарланып кетуі); әртүрлі типтегі буындарды айту барысында бұзылыстар болуы (барлық топтағы буындарда болмауы мүмкін);

- бағалаудың үшінші деңгейі (орташа, 2 балл, 50%): сөйлемде, буындық құрылымы күрделі сөздерде буындық құрылым бұзылыстарының

болуы; буындық құрылымы әртүрлі сөздерді айту барысында бұзылыстар сирек кездесуі;

- бағалаудың төртінші деңгейі (орташадан жоғары, 1 балл, 75%): буындық құрылымы күрделі сөздерде бұзылыстар байқалуы;

- бағалаудың бесінші деңгейі (жоғары, 0 балл, 100%): балада сөздің буындық құрылым бұзылыстарының болмауы.

2019-2020 оқу жылында сөйлеу тілінің жалпы дамымауы және моторлы алалиясы бар топ балаларында сөздің буындық құрылымын біріншілік диагностикалау нәтижесінде келесідегідей ерекшеліктер байқалды:

1) сөздердің бастапқы немесе алғашқы екі буындарының айтылуы;

2) әр рет қайталау барысында сөздің буындық құрылым бұзылысы әртүрлі (мысалы, *етік* – еткі, екті, екіт және т.б.);

3) сөздерді қайталау барысында дауыссыз дыбыстарды тастап кету (мысалы, *ботақан* – боақан және т.б.);

4) сөздің буындық құрылымын сақтай отырып, дыбыстардың орнын алмастыру (мысалы, *лимон* – милон және т.б.);

5) артық дыбыс немесе буын қосып айту (мысалы, *лимон* – лимонт, *банан* – бананан және т.б.);

6) бір сөздің буыны басқа сөздің буынымен қосарлануы (мысалы, *етік* киді – етиді және т.б.).

Сонымен қатар, балалармен тапсырманы орындаған кезде, әрдайым ересектің көмегімен буындарды алдымен жекелей қайталап, одан кейін қосып айту бойынша машықтандыру жұмысы жүргізіліп отырды. Бұл жағдай, әсіресе, моторлы алалиясы бар балаларға қатысты болды. Сөйлеу тілінің жалпы дамымауы бар балалар тек 1-7 класс аралығындағы сөздерді, 2 ашық буынды сөзден құралған жай сөйлемдерді ғана қайталай алды.

Тапсырманы орындауда көптеген кідірістер болды, осының нәтижесінде артикуляция органдарының дыбыстауға және буындауға дайын еместігі (афферентті және эфферентті бұзылыстар) балалардың көпшілігінде байқалды. Аталған қиындықтар моторлы алалиясы бар балаларда анығырақ көрінді.

Жалпы айтқанда, буындық құрылым әртүрлі сөздер арқылы балаларды тексеруде 20,8%, буындық құрылымы күрделі сөздер арқылы тексеруде 4,2%, сөз тіркестері мен сөйлемдерде тексеруде 12,5% көрсетті. Ешбір бала тапсырманы немқұрайлы орындаған жоқ.

Логопедиялық жұмыс моделінің қалыптастырушы кезеңінде балалардағы сөздің буындық

құрылымын тексерудегі алынған алғашқы нәтижелерге сүйеніп және ресейлік логопед Т.А. Ткаченконың еңбектеріндегі әдістемелік ұсыныстарды ескеріп (Ткаченко Т.А., 2012) [9], балалардың қажеттіліктеріне қарай сөздің буындық құрылымын қалыптастыру алгоритмі құрастырылды. Сондай-ақ, аталған алгоритм негізінде сөйлеу тілінің жалпы дамымауы, моторлы алалиясы бар балаларда сөздің буындық құрылымын қалыптастыруға арналған әдістемелік құрал моделіміздің құрамдас бөлігі ретінде түзете-дамытушылық жұмыста 4 жыл бойы қолданылды.

Сонымен қоса, балалардың сөйлеу тілінің өзіндік ерекшеліктерін есепке алып, түзете-дамыту жұмысының негізгі бағыттары таңдалынып алынды. Аталған жұмыстар жеке, топтық және ұжымдық формада жүргізілді.

Балаларда буындық құрылымды қалыптастыруда келесідей материалдар пайдаланылды:

- өздеріне жақсы таныс суреттер бойынша (отбасы, жемістер, көкөністер, күз және тағы басқалары);

- буындық құрылым кластарына негізделген суреттер тобы;

- арнайы сұрыпталған сөз тіркестері, сөйлемдер, жаңылтпаштар, санамақтар, қалмақтар, балаларға арналған шағын өлеңдер;

- сөздің буындық құрылымына арналған арнайы сызбалар, тірек-сызбалар.

Осы материалдар буындық құрылыммен жұмыс барысында үлестірмелі және демонстративті түрде болды.

Коррекциялық-логопедиялық жұмыс барысында балалардың сөйлеу тілінің барлық құрылымдық компоненттеріне әсер етуі көрінді: сөйлеу тілінің фонетика-фонематикалық жағы, сөздік қоры, грамматикалық қатары. Осылардың негізінде фразалық сөйлеу тілі дамыды, ол байланыстырып сөйлеуге алғышарт болды.

Балалардың буындық құрылымын қалыптастыру алгоритмі – модель негізіндегі түзете-дамытушылық жұмыстың маңызды бөлігі. Жеке және топтық логопедиялық сабақтарда буындық құрылымды қалыптастыру алгоритмін қолдану арқылы жұмыс сапасын арттыру маңыздылығы көзделді. Барлық сабақтарда көрнекі және басқа да материалдар сабақтың жақсы өтуіне үлкен септігін тигізді. Заттық және іс-әрекетке негізделген суреттер, көбінесе, балалардың буындық құрылымын қалыптастыру мақсатында қолданылды. Осы орайда, төмендегідей жұмыстар жүргізілді:

1. Әртүрлі буындық құрылымдағы сөздерді айтуға үйрету (1-17 класс).

2. Буындық құрылымы күрделі сөздерді айтуға үйрету (18 класс).

3. Әртүрлі буындық құрылымдағы сөздерді сөз тіркестерінде, сөйлемдерде, жаңылтпаштарда, санамақтар мен қаламақтарда айтуға үйрету.

Бағдарлама бойынша мекемеде буындық құрылымды қалыптастыру сұрыпталған лексикалық тақырыптар негізінде топтық және жеке тіл дамыту, сонымен бірге, дыбыс айту сабақтарында да жүзеге асты. Материалдар балалардағы сөздің буындық құрылым ерекшеліктеріне және біз құрастырған сөздер класына қарай «қарапайымнан – күрделіге» қағидасын басшылыққа ала отырып алынды.

Алгоритм негізінде біз жұмысты 4 кезеңге бөлдік:

1) Дайындық кезеңі (фонетика-фонематикалық базаны құру): жеке, топтық және ұжымдық формадағы дыбыс айту сабақтары.

Дайындық кезеңінде фонетикалық базаны қалыптастыруда балалардың дыбыс айту бұзылыстары дыбыстардың онтогенездік даму ерекшеліктерін ескере отырып түзетіліп (алдымен онтогенездің алғашқы дыбыстары нақтыланып, кейін ысқырықты, ызыңды, соңынан үнді), буындарда бекітіліп, сөздердің буындық құрылымын қалыптастыру кезеңіне алғышарт болды.

Фонематикалық базаны қалыптастыруда (балалардың жас ерекшеліктерін ескере отырып) төмендегідей жұмыстар атқарылды:

- дауысты дыбыстар тіркесін айту (АУИ, АОУИ, УОИА және т.б.);

- бірдей дауыссыз және әртүрлі дауысты дыбыстары бар буындық тіркестерді айту (ТА-ТО-ТУ, ПЫ-ПУ-ПА және т.б.);

- бірдей дауысты және әртүрлі дауыссыз дыбыстары бар буындық тіркестерді айту (ПА-КА-ТА, ДО-БО-ГО және т.б.);

- ұяң-қатаң дауыссыз дыбыстары бар буындық тіркестерді айту (ДА-ТА, ПА-БА және т.б.);

- жуан-жіңішке дауысты дыбыстары бар буындық тіркестерді айту (ТА-ТӘ, ПА-ПӘ және т.б.);

- дыбыстық құрамы бойынша ұқсас сөздерді айту (БАС-БЕС-БОС және т.б.).

2) Буындық құрылымды қалыптастыру кезеңі (3 қадамнан тұрады): жеке, топтық және ұжымдық дыбыс айту, тіл дамыту сабақтары.

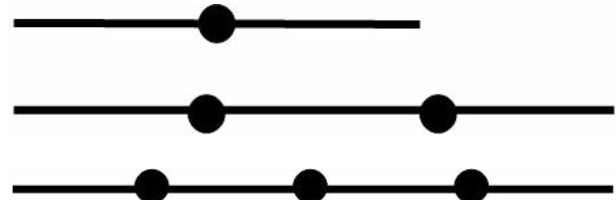
Буындық құрылымды дамыту кезеңі келесідегідей қадамдардан тұрды:

1-қадам. Сөздің буындық құрылымына байланысты арнайы дайындалған сызбалармен сөздерді сәйкестендіре отырып, логопед соңынан қайталау (1-6 сөздер класы және сөз тіркесі).

2-қадам. Сөздің буындық құрылымына байланысты арнайы дайындалған сызбалармен сөздерді сәйкестендіре отырып, логопед соңынан қайталау (7-15 сөздер класы және сөз тіркесі).

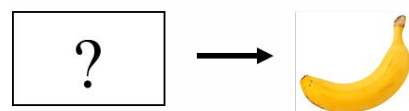
3-қадам. Сөздің буындық құрылымына байланысты арнайы дайындалған сызбалармен сөздерді сәйкестендіре отырып, логопед соңынан қайталау (16-18 сөздер класы, буындық құрылымы күрделі сөздер және сөз тіркесі).

Сөздің буындық құрылымына байланысты арнайы дайындалған сызбалар келесі суретте көрсетілген.

2-сурет – Сөздегі буын санына байланысты арнайы сызбалар

Әр қадам соңында буындық құрылым сөз тіркестерінде бекітіліп отырды.

3-сурет – Сөз тіркесінде сөздің буындық құрылымын бекіту сызбасы

Жоғарыда берілген сызбаны пайдалана отырып, сөздің буындық құрылымы сөз тіркесінде бекітілді. Ол келесідей мысалда жүзеге асырылды:

- балаға сызба ұсынылып, «Мынау не?» деген сұрақ қойылады;

- баладан «банан» деген жауап алынады;

- одан кейін, «Ол қандай?» деген сұрақ қойылады;

- баладан «сары» деген немесе басқа жауап алынады;

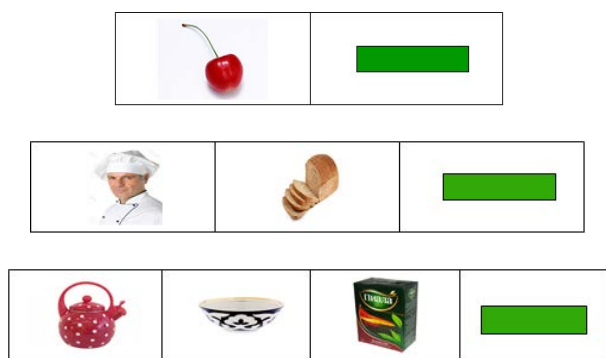
- баладан алынған жауап, ересектің көмегімен «банан» сөзімен байланыстырылады;

- «сары банан» тіркесі баламен жекелей айтылады.

Аталған жұмыстар жеке, топтық және ұжымдық логопедиялық сабақтарда кеңінен қолданыс тапты.

3) Сөздің буындық құрылымын нақты айтуын бекіту кезеңі (сөйлемдерде, жаңылтпаштарда): жеке және топтық дыбыс айту, тіл дамыту сабақтары және үй жағдайындағы ата-аналардың жұмысы.

Үшінші кезең барысында сөздің буындық құрылымын сөйлемде бекіту жұмысында сызбалар қолданылды (Н.Е. Ильякова, 2004) [10]. Сөйлем құрау сызбаларында сөз саны 2 сөзден басталып, 3-4 сөзге дейін алынды. Оның айқын мысалын төмендегідей сызбалардан көруге болады.

4-сурет – Сөйлемде сөздің буындық құрылымын бекіту сызбасы

Жоғарыда берілген сызбаларды пайдалана отырып, балалардағы сөздің буындық құрылымын ескеріп, сөйлемде бекіту жұмысы жүргізілді. Ол төмендегідей жағдай мысалында болды:

- сөйлем құрауға арналған сызбаға сөйлемдегі сөз саны бойынша заттық сурет орналастырылады;

- әр суретке «Бұл кім немесе не?» деген сұрақ қойылып, сөздік жұмысы жасалынды;

- одан кейін «Не істейді?» сұрағы қойылады;

- алдымен, ересектің соңынан сөйлем баламен қайталанылады;

- нәтижесінде сөйлем тұтастай баламен айтылады.

Сөздің буындық құрылымын нақты айтуын бекіту кезеңінде жаңылтпаштар сұрыпталып,

балалардың сөйлеу тілінің ерекшелігіне байланысты бейімделді. Жаңылтпаштарды қолдану ысқырықты, ызыңды, үнді дыбыс топтарына және балалардың меңгерген буындық құрылым кластарына байланысты болды. Мысалы:

Тұз – мұздай, Жол бар, жолда өр бар.

Мұз – тұздай. Өр бар, орға барма, өрге бар.

Шеше, шеше,

Неше кесе

Сынды кеше?

Аталған жұмыстар да жеке, топтық және ұжымдық логопедиялық сабақтарда кеңінен қолданыс тапты.

4) Қорытынды кезең: балалармен меңгерілген сөздің буындық құрылымдарын кез келген сөйлеу материалдары жағдайында мекемеде және үй жағдайында нақты бекіту.

Қорытынды кезеңде буындық құрылымды бекіту әртүрлі сөйлеу материалдары арқылы мекемеде басталып, үй жағдайында ата-аналармен жалғасын тапты. Осы кезеңде сөздің буындық құрылымын бекітуде мнемосызбалар көмегімен сипаттап әңгімелеу әдісі кеңінен қолданылды. Оның үлгісі төмендегідей суретте нақты берілген.

Жоғарыда берілген мнемосызбаларды пайдалана отырып, балалардағы сөздің буындық құрылымы ескеріліп, сөйлемде бекіту жұмысы жүргізілді. Ол төмендегідей жағдай мысалында жүзеге асты:

- сөйлем құрауға арналған мнемосызба үзінділері беріліп, әрбір сызба негізінде жеке жұмыстар жүргізіледі;

- суретке «Бұл не?», «Оның түсі қандай?», «Қандай дене бөліктері бар?», «Терісі қандай?», «Қалай дауыстайды?», «Немен қоректенеді?», «Қайда мекендейді?», «Қыста не істейді?», «Адамдарға қандай пайда тигізеді?» сұрақтары қойылады; сұрақтарға жауап берген соң, ересекпен бірге байланысқан әңгіме құрап айтады.

Осы кезеңде сөздің буындық құрылымын бекітуде қаламақтар сұрыпталып, балалардың сөйлеу тілінің ерекшелігіне байланысты өзгертілді. Қаламақтарды қолдану ысқырықты, ызыңды, үнді дыбыс топтарына және балалардың меңгерген буындық құрылым кластарына байланысты болды. Мысалы:

Са-са-са-ызыңдайды маса.

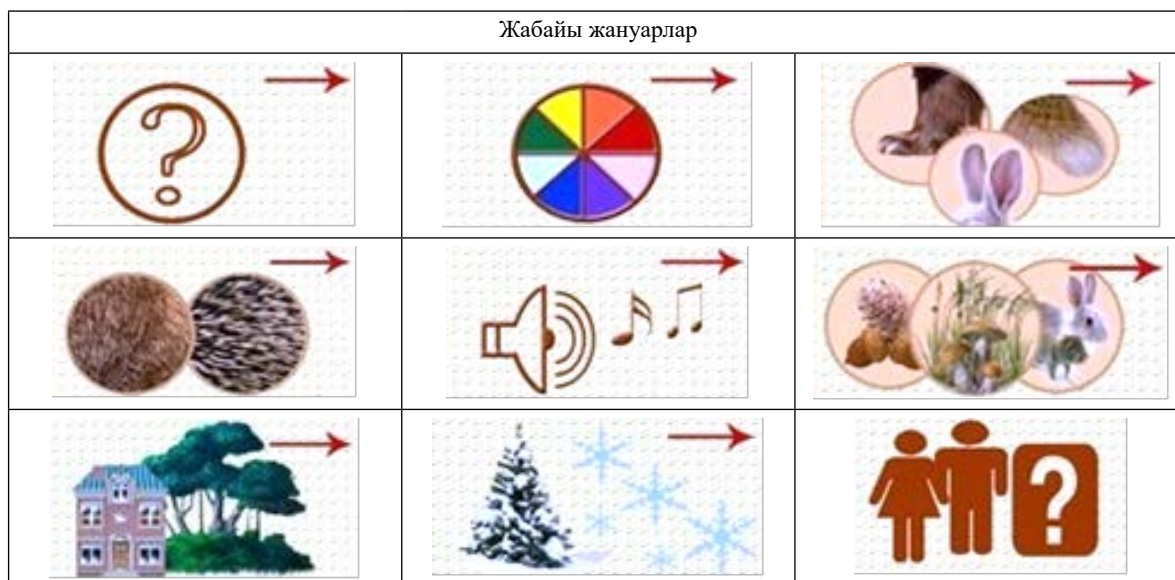
Са-са-са-менің бойым аласа.

Ыс-ыс-ыс-жудым таза ыдыс.

Ыс-ыс-ыс-жалықпаған жолбарыс.

За-за-за-қолым менің таза.

Зу-зу-зу-шыққан тісім азу

5-сурет – «Жабайы жануарлар» тақырыбындағы мнемосызба

Сонымен, осындай алгоритм негізінде біз сөйлеу тілінің жалпы дамымауы және моторлы алалиясы бар мектеп жасына дейінгі балалармен түзете-дамытушылық жұмыстарда жеке дамыту бағдарламасынан ауытқымай, әр баланың жеке даму ерекшеліктерін ескере отырып, модель аясында сөздің буындық құрылымын қалыптастыру жұмысын дәлелдедік.

Логопедиялық жұмыс моделінің қорытынды кезеңінде нәтижелер анықталып, қорытынды шығарылды.

1-кесте – Балаларды біріншілік және екіншілік тексерулердің салыстырмалы көрсеткіштері пайыздық нәтижесі

№	Әртүрлі буындық құрылымдағы сөздерде тексеру	Буындық құрылымы күрделі сөздерде тексеру	Буындық құрылымды сөз тіркестері мен сөйлемдерде тексеру
1	20,8%	4,2%	12,5%
2	50%	25%	29,2%

2019-2020 оқу жылының соңында екіншілік тексеру нәтижелерінің қорытындысы бойынша айтарлықтай айырмашылықтар көрініп отыр. Буындық құрылымды алғашқы және соңғы тексеру негізіндегі пайыздық көрсеткіштер артқандығы байқалды: буындық құрылымы әртүрлі сөздер – 20,8%-дан 50%-ға, буындық құрылымы күрделі сөздер – 4,2%-дан 25%-ға, сөз тіркесі және жай сөйлем – 12,5%-дан

29,2%-ға. Нәтижелерден деңгейлер ауысып, коррекциялық-дамытушылық жұмыстың тиімділігі байқалды (1-кесте).

Қорытынды

Қорыта айтқанда, ауыр сөйлеу бұзылыстары бар мектепке дейінгі жастағы балаларда сөздің буындық құрылымын қалыптастыру бойынша логопедиялық жұмыс моделі арқылы:

- 1) балалармен түзете-дамытушылық жұмыстарда оң нәтижеге қол жетті;
- 2) балалардың сөйлеу тілінің фонетика-фонематикалық жағы, лексикалық-грамматикалық категориялары, фразалық сөйлеу тілі дамып, сабаққа деген қызығушылықтары артып, ең бастысы, сөздің буындық құрылымы қалыптасты;
- 3) балалармен жеке қарым-қатынасқа түсуге және арнайы коррекциялық жұмыстарды бағыттауға мүмкіндік туды;
- 4) аталған бағыттағы жұмыстарды ары қарай жалғастыру көзделді.

Алғыс білдіру

Бұл зерттеудің авторлары Шығыс Қазақстан білім басқармасының «Облыстық психологиялық-медициналық-педагогикалық кеңесі» КММ және «Әлеуметтік қызметкерлер және еріктілер ассоциациясы» ҚБ жанындағы Оқу-әдістемелік орталығына алғыс білдіреді.

Әдебиеттер

- 1 ШҚО бойынша есепте тұратын дамуында мүмкіндігі шектеулі балалар туралы мағлұматтар.
- 2 Логопедия. Оқулық: Жоғары педагогикалық оқу орындарының дефектология бөлімдерінің студенттеріне арналған / Қ.Қ. Өмірбекованың редакциясымен. – Алматы: ЖШС РПБК «Дәуір», 2011. – 495 б.
- 3 Балалардың дене және психикалық дамуының бұзылыстарын диагностикалау: ПМПК мамандарына арналған анықтамалық: әдістемелік құрал. 3-бөлім. Балалардың сөйлеу тіліндегі бұзылыстарды клиникалық және психологиялық-педагогикалық тұрғыдан топтастыру/А.К. Ерсаринаның жалпы редакциялауымен. – Алматы, 2014. – 306 б.
- 4 Левина Р.Е. Воспитание правильной речи у детей / Р.Е. Левина. – М.: Акад. пед. наук, 2008. – 91 с.
- 5 Волкова Л.С. Логопедия. – М., 2002.
- 6 Филичева Т.Б., Чевелева Н.А. Нарушение речи у детей / Т.Б. Филичева, Н.А. Чевелева. – М.: Просвещение, 2013. – 219 с.
- 7 Бешенков С.А. Моделирование и формализация [Текст]: метод. пособие / С.А. Бешенков. – М.: БИНОМ. Лаборатория знаний, 2002. – 336 с.
- 8 Маркова А.К. Особенности усвоения слоговой структуры слова у детей, страдающих алалией // Хрестоматия по логопедии / Под ред. В.Г. Селиверстова. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2017. – Т. 2. – С. 41–51.
- 9 Ткаченко Т.А. Коррекция нарушений слоговой структуры слова. Альбом для индивидуальной работы с детьми 4-6 лет к пособиям «Учим говорить правильно». – М.: Издательство ГНОМ и Д, 2012. – 40 с. (Практическая логопедия.)
- 10 Ильякова Н.Е. Логопедические тренинги по формированию связной речи у детей с ОНР 5-6 лет. От глаголов к предложениям. – М.: Издательство «ГНОМ и Д», 2004. – 32 с. – (Слова — в словосочетания, словосочетания — в предложения).

References

- ShKO boyinsha ecept turatyn damuynda mymkindigi shekteuli balalar turaly maglumattar [Information about registered children with developmental disabilities in East Kazakhstan region] (In Kazakh)
- Omirebekova K.K. (ed.) (2011): Logopedia [Okulyk] Zhogary pedagogikalyk ku oryndarynyn studentterge arnalgan okulyk. [Textbook for students of special education departments of higher pedagogical educational institutions] Almaty: Republican full cycle publishing house "Daur", 495 p. (In Kazakh)
- Yersainova A.K. (ed.) (2014) Balalardyn дене және психикалық дамуының бузылыстарын диагностикалау: ПМПК мамандарына арналған анықтамалық-әдістемелік құрал, 3 бөлім. Балалардың сөйлеу тіліндегі бузылыстарды клиникалық және психологиялық-педагогикалық тұрғыдан топтастыру [Diagnosis of disorders of physical and mental development of children: reference book for specialists of Psychological-medical-pedagogical commissions, part 3. Clinical and psychological-pedagogical grouping of speech disorders in children] Almaty, 306 p. (In Kazakh)
- Levina R.E. (2008) Education of correct speech in children. M.: Acad. ped. sciences, p. 91. (In Russian)
- Volkova L.S. (2002) Speech therapy. Moscow, p. (In Russian)
- Filicheva T.B., Cheveleva N.A. (2013) Violation of speech in children. Moscow: Education, 219 p. (In Russian)
- Beshenkov S.A. (2002) Modeling and formalization [Text]: Method. Guidelines. M.: BINOM. Knowledge Laboratory, 336 p. (In Russian)
- Markova A.K. (2017) Features of mastering the syllable structure of a word in children suffering from alalia [Reader on speech therapy] / Ed. V.G.Seliverstov. M.: Humanit. ed. center VLADOS, 2017. – Vol. 2, pp. 41–51. (In Russian)
- Tkachenko T.A. (2012) Correction of violations of the syllable structure of the word [Album for individual work with 4-6 years old children for the manuals "We teach to speak correctly"] M.: Publishing house "GNOM and D", 40 p. (Practical speech therapy.) (In Russian)
- Ilyakova N.E. (2004) Speech therapy trainings on the formation of coherent speech in children with OHP 5-6 years old. From verbs to sentences. M.: Publishing house "GNOM and D", 2004. – 32 p. (Words – in phrases, word combinations – in sentences.) (In Russian).